

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ Յ(Կ/Ի) ՉԱՅՆՈՐՂԸ ՏԱՐԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ԵՎ
ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ՀԱՅԵՑԱԿԵՐՊԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – հին հայերեն, նախահայերեն, կիսաձայն ձայնորդ, նախաձև, նախդրավոր կազմություն, ենթահնչույթ, հնչույթաբանական հակադրություն

Հին հայերենի *j* (*y/i*) ձայնորդը տարածամանակյա (պատմական) հայեցակետով քննելու համար տրամաբանական է ելակետ ընդունել ընդհանուր-հնդեվրոպական լեզվավիճակը, որից էլ հիմնականում սկիզբ է առել հայերենի հնչույթային համակարգը (բացառությամբ *d(j)*, *δ(c)?*, *g(c´)*, *g(j)*, *d(č)*, *z(č´)*) պայթաշփականների և *ŋ* (*ʃ*) ձայնորդի, որոնք զուտ հայերենյան իրողություններ են), իսկ վերջնարդյունք՝ գրաբարյան փուլը (V-XI դդ.): Բայց միայն պատմական հայեցակետով առաջնորդվելը նպատակահարմար չէ այն առումով, որ ընդհանուրհնդեվրոպական լեզվավիճակն ունի վարկածային բնույթ: Իսկ հնդեվրոպական հիմք լեզվից մինչև դասական հայերեն¹ լեզվական շուրջ երեքուկեսհազարամյա (մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբներից մինչև մ. թ. V դ.)² զարգացումների քննությունը չի կարող արդյունավետ լինել առանց համեմատաբանական և տիպաբանական զուգահեռների կիրառման, որովհետև այդ տևական ժամանակահատվածը նույնպես վերաբերում է հայերենի նախագրային փուլին և դարձյալ ունի վարկածային բնույթ: Ասվածից հետևում է, որ հին հայերենի *j(y)* ձայնորդի ուսումնասիրությունը արդյունավետ կարող է լինել մի կողմից՝ տարածամանակյա (պատմական) և համաժամանակյա հայեցակետերի, իսկ մյուս կողմից՝ համեմատաբանական և տիպաբանական մոտեցումների համադրված քննության դեպքում:

¹ Հայերենագիտության մեջ «դասական» տերմինով բնորոշվում է V դարի հայերենը, երբ սկզբնավորվեց հայ գրականությունը:

² Հայերենի ծագման և փուլային զարգացման ժամանակագրությունն առաջարկել է ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը՝ հիմք ընդունելով Մ. Սվոդեշի մշակած *բացարձակ ժամանակագրության մեթոդը*: Ըստ այդ մեթոդի՝ հ.-ե. լեզվական միասնությունը գոյություն է ունեցել մ. թ. ա. V-IV հազարամյակներում (տե՛ս *Джаукян Г. Б.*, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, с. 319-325, *նույնի՝* Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978, с. 208-209, *Сводеш М.*, Лексикостатическое датирование доисторических этнических контактов (на материале племени эскимосов и североамериканских индейцев) // «Новое в лингвистике» (այսուհետև՝ НЛ), вып. I, М., 1960, с. 23-52, *Сводеш М.*, К вопросу о повышении точности в лексикостатическом датировании // Նույն տեղում, էջ 53-87):

Ծագումնաբանական տեսանկյունից ուշագրավ է, որ՝ 1) բնիկ հայերեն բառերում հ.-ե. *y(i)-ից են սերում՝ ա) բառամիջի դիրքում հանդես եկող j(y)-ն, ընդ որում՝ հնչյունների դրափոխությամբ (հմմտ. *alyos «ուրիշ» >այլ [ayl]¹, *klyi- կամ *kelyi- «քայլ»> հյ. քայլ [k'ayl], *phlyi կամ *phelyi- «փայլել»>փալ [p'ayl], *wryi կամ *weryi- «ջուր, անձրև, գետ» > գայր [gayr] «կեղտ, ճահիճ»), բ) n (<հ.-ե. *-os-yo) բնով անունների սեռականի վերջավորության մեջ առկա j(y)-ն, որից առաջ հ.-ե. *s-ն ընկնում է (հմմտ. *mrt-osyo «մարդու» >մարդ-ոյ [mard-o-y/ø] «մարդու»): 2) բառասկզբի j-ն նախադրություն է բառերի զգալի մասի դեպքում (հմմտ. *յազ* (j+ազ/>*յազենամ*) [y/h/ag] «կշտանալը» <*saw⁻², *յած* (=j+ած) [y/h/ac] «պտույտ», *յանգ* (=j+անգ) [y/h/ang] «վերջ, եզր», *յաննեւ* (<աբ<հ.-ե. *r̥ արմատից) [y/h/aɾnem] «հարություն առնել», *յայտ* [y/h/ayt] «հայտնի, երևացող» < հ.-ե. *ai-d-՝ *ai- «այրել, լուսավորել» (?)³, *յար* [y/h/ar] «կից, կցում», *յարմար* (<հ.-ե. *ar՝ -ւ- աճականով) [y/h/armar] «պատշաճ, վայել», *յեսան* [y/h/esan] «հեսան, սրոց» <*ek⁴-no-(?)⁴ են), հետևաբար այն կարող է արմատի մաս կազմող j(y)-ից տարբեր ծագում ունենալ: 3) որոշ բառերի սկզբի j(y)-ն սերում է հ.-ե. *p-ից (հմմտ. *pau->*յաւ* [y/h/av] «վերջ, ծայր», *pəd- (<*pedo- «հետք, ոտք»> *յատակ* [y/h/atak] «տակը, խորքը», *penk⁴ek⁴omt> *յիսուն* [y/h/isun], *plē- «լի, լցնել»> *յիլ* [y/h/i] «ծոցվոր, երկուհոգի», *pol-ou (<*pel-ից «լի»>*յուով* [y/h/olov] «շատերը», *pətē r «հայր»> *յալրայ* [y/h/ora] «խորթ հայր») և *g⁴-ից (հմմտ. *g⁴el «պտտվել, շարժվել»> *յեղ* [y/h/eł] «փոխել»): 4) փոխառությունների կազմում՝ բառասկզբի դիրքում, առկա է «հյ. j-օտար y» համապատասխանություն (հմմտ. *յազ* [y/h/az] «զոհ, զոհաբերություն» < պիլ. yazem «պաշտեն», *յաշտ* [y/h/ašt] «կուռքերին մատուցված զոհ» < պիլ. yašt «աղոթք, երկրպագություն», *յաւէտ* [y/h/avēt] «ավելի, շատ» <պիլ. yāvēt «հավիտյան», *յաթ* [y/h/atˈ] «տարր, նախանյութ» <ասոր. yāṭā «զոյություն, նյութ, իսկություն», *յակինթ* [y/h/akintˈ] < հուն. ὑάκινθος «հակինթ քարը և ծաղիկը», *Յահ* [yah] «աստված» < եբր. Yāh «աստված» («Եհովա» բառի կրճատ ձևն է) են):

¹ Տառադարձությունը տրվում է ըստ հինհայերենյան և ավանդական արտասանությունների: Համապատասխանաբար, [-y/ø] տիպի գրությունը նշանակում է, որ ավանդական արտասանությամբ բառավերջի դիրքում՝ բնի w (a) և n (o) ձայնավորներից հետո, -j(-y)-ն չի արտասանվում, բացառությամբ որոշ բառերի (հմմտ. *հայ* [hay] «հայ», *նայ* [nay] «խոնավ, թաց», *գոյ* [goy] «էություն, գոյություն», *խոյ* [xoy] «արու ոչխար» են), իսկ բառասկզբի j (y)-ն արտասանվում է h (h) (հմմտ. [y/h/ang]):

² Հայերեն ձևում հ.-ե. *s-ն ընկել է, *ā-ն տվել է հյ. w (a), *w-ն օրինաչափորեն դարձել է հյ. g, և բառը սկզբից ստացել է j նախդիրը, ինչպես մյուս դեպքերում: Հմմտ. նաև *sal-, -i> աղ [ał] «աղ», -h (ał, -i), *srbh- «ծծել, կլանել»>հյ. *արբ-ի* [arb-i] «ես խմեցի», *septm «յոթ»>*եալթն* [yotˈn] «յոթ» են:

³ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010, էջ 547:

⁴ Նույն տեղում, էջ 552:

Հին հայերենի $\gamma(y)$ ձայնորդի նախաձևի ճշտումը դժվարանում է ոչ միայն այն պատճառով, որ այն սերել է հ.-ե. տարբեր հնչյունական բաղադրիչներից (հնչյուններից և հնչյունների հաջորդականությունից), այլև այն պատճառով, որ հ.-ե. $*y(i)$ -ն նույնպես հայերենում ունեցել է հնչյութային տարբեր զարգացումներ: Այսպես. 1) $*y>\gamma(j)$ (հմմտ. $*ya-ni-$ «գրգռված լինել, վրեժ լուծել» > հյ. ջան [jan] «ջանք, ճիգ», $*olyo>ողջ$ [otj] «ողջ»¹, $*sterdhyā$ > ստերջ [sterj] «ամուլ», $*alghyo-$ «սև ամպ» > հյ. աղջ [atj] «մշուշ, մութ», $*lnghya->$ հյ. լանջ [lanj] «կուրծք», $*mēdhyo->$ մեջ [mēj] «մեջ», $*mundyo>$ մունջ [munj] «համր» են)², 2) $*y>\gamma(l)$ (հմմտ. $*(l)yek^wrt-$ -> հյ. լեարդ [leard] «լարդ», $*yu-go-m>$ լուծ [luc] «լուծ»), 3) $*y>d(j)$ (հմմտ. $*wendhyo->$ գինձ [ginj] «գինձ»), 4) $*y>\delta(c)$ ($*khaid-yo->$ խայծ [xayc] «խայծ»), 5) երկու ձայնավորի միջև դիրքում ընկնում է (հմմտ. $*treyes>$ հյ. երեք [yerek] «երեք», $*ple-yo-s>$ (< $*pēl$ -> լի [li] «լի» են):

Եթե $*g^uy>\gamma(j)$, $*dy>\gamma(j)$, $*dhy>\gamma(j)$, $*dhy>d(j)$ հնչութային անցումները վերաբերում են բաղաձայնների երկրորդ քմայնացմանը, որի հարցում վճռորոշ է $*y/j-$ -ի դերը՝ որպես հնչյունական որակի փոփոխությունը խթանող գործոն, ապա նույնը չի կարելի ասել $*y>\gamma$ (հմմտ. $*ya-ni->$ ջան [jan]) կամ $*y>\gamma$ (հմմտ. $*yek^wrt-$ / $*jek^wrt-$ -> լեարդ [leard])³ տիպի անցումների մասին: Տվյալ դեպքում, սակայն, ուշագրավ է այն, որ հ.-ե. $*y/*ghy/*g^uy/*dy/*dhy/>\gamma(j)$, $*dhy>d(j)$, $*y>\delta(c)$, $*y>\theta$ հնչյութային անցումների բազմազանությունը լրացուցիչ դժվարություններ է ստեղծում ոչ միայն հյ. $\gamma(y)$ -ի նախաձևը որոշելու հարցում, այլև այդ հնչյունի ծագումնաբանությանն առնչվող հարցերի համակարգված քննության տեսանկյունից:

Հայերենագիտության մեջ տարբերումների տեղիք է տվել հատկապես հ.-ե. $*p>$ հյ. $\gamma(y)$, մասամբ՝ նաև հ.-ե. $*y>$ հյ. θ (հնչյութի անկում) անցումները⁴: Ըստ այդմ.

¹ Հ. Պեդերսընը մերժել է Ա. Մեյեի տեսակետը, ըստ որի՝ հ.-ե. $*y(i)$ -ն հյ. $p(r)$ և $\gamma(l)$ ձայնորդներից հետո, ինչպես նաև բառասկզբում տվել է $\gamma(j)$: Նրա կարծիքով՝ «Հնդեւր. j հայերենի մեջ երբեք չեղած չէ, *iէն* ետքը կը կորսուի j ..., նույնպէս անշուշտ նաեւ e ձայնաւորէն վերջը...», և, ընդհակառակը, օրինաչափ է հ.-ե. $*j>$ հյ. $d(j)$ անցումը (տե՛ս **Պեդերսըն Հ.**, Հայերենը եւ դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, էջ 115-116): Գ. Ղափանցյանը ևս «անհամոզիչ» է համարել Ա. Մեյեի վերոհիշյալ տեսակետը (տե՛ս **Ղափանցյան Գ. Ա.**, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Երևան, 1961, էջ 250):

² Տե՛ս **Հոլզեր Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 101, **Джаукян Г. Б.**, Очерки ..., с. 176:

³ Ենթադրվում է, որ դեռևս հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանում *լեարդ* (< $*yek^wrt-$ ->) կրել է $*lep̥rt-/*lep̥ros-$ (հմմտ. հուն. *λεπρός*) «ճարպոտ, պարարտ» ազդեցությունը (տե՛ս **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 130, *նույնի*՝ Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 293, **Агабекян М.**, Вопросы сравнительной фонетики армянского языка // Вопросы сравнительной грамматики армянского языка, т. 2, Ереван, 1998, с. 71):

⁴ Հ.-ե. $*y>$ հյ. $\gamma(y)$ անցումը (հմմտ. $*phlyi$ «փայլել»>փալ [p'ayl]) պիտի համարել «օրինաչափ», հետևաբար հատուկ քննության անհրաժեշտություն չի ներկայացնում:

1) Յ(y)-ով սկսվող բնիկ հայերեն բառերից չորսի՝ *յատակ* [hatak] «տակը, խորքը», *յարայ* [hora] «խորթ հայր», *յիսուն* [hisun] «հիսուն» (թվ.) և *յոլով* [holov] «շատ, շատը», բառասկզբի յ(y)-ի համար վերականգնվում է հ.-ե. *ք նախաձևը¹: Ըստ էության, Շ. Հյուբշմանը, Շ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը նշված բառերի շարքին են դասել նաև *յետը* [het] «հետո, հետևից», որքանով որ այն առնչակցել են *հետ-ին* [het] «հետք, ոտքի նշան»²: Սակայն Շ. Պեդերսընը, հակված լինելով կարծելու, որ բնիկ հայերեն «բառի մը սկզբնատառ յ ձայնն ընդհանրապես միշտ ի նախադրությունն է», *յետ*-ը առաջացած է համարում *ի հետ-ից* [i het]³:

Հայր [hayr] «հայր» և *յարայ*, *հինգ* [hing] և *յիսուն* [hisun], *յետ* [het] և *հետ* [het], *յոլով* [holov] և *հոլով* [holov] բառերի իմաստաբանական կապն ակնհայտ է: Մասնավորապես. Ա) «խորթ հայր» (*յարայ*) նշանակությունը պիտի բխեր «հայր» (*հայր*) նշանակությունից: Երկու բառերի իմաստաբանական տարբերությունը արտահայտվել է տարբեր հոլովական տիպերի պատկանելությամբ՝ *հայր-հար* (*այ // աւ* ներքին թեքում), *յարայթ* (*յորայթ*) – *յարայի* (*ի* արտաքին թեքում)⁴: Կարծում ենք՝ դա են հաստատում *յարայի* համարժեքները ցեղակից լեզուներում, որոնց բոլորի կազմում առկա է *հար*(<*հայր*) բաղադրիչը (հմմտ. սնսկ. рѣчьа «հորեղբայր», հուն. πάτριωσ «հորեղբայր», լատ. patruus «հորեղբայր», հբգ. futureo «հորեղբայր», անգլ. faedeara «հորեղբայր», ֆառ. «հորաքույր», գրմ. vetter «հորեղբորորդի» են)⁵: Բ) *Յիսունը* նախահայերենյան *յինգիսուն /(<*հինգիսուն)-ի ամփոփված ձևն է՝ «հինգ տասնյակ» նշանակությամբ: Հետևաբար *յիսունի յի-ն հինգի* (սեռ. *հ(ը)նգի* [h(ə)ngi]) կրճատված տարբերակն է, որ նույնն է, թե՛ *յինգիսուն /(<*հինգիսուն)-ի կազմում յ(y)-ն և հ(h)-ն հնչյունաբանական կրկնակներ են, այլ կերպ՝ լծորդ հնչյուններ: Եթե *յիսունի* կազմում յ(y)-ն նախդիր լիներ, ինչպես որ կարծել է Շ. Պեդերսընը, ապա *յիսունը* չէր ունենա *հինգ սուն*, այսինքն՝ «հինգ տասնյակ» նշանակությունը, որովհետև *յի-ն* էլ չէր արտահայտի «հինգ» բառային իմաստը: Գ) Թեպետև բացառված չէ, որ *յետի* կազմում յ(y)-ն կարող է լինել նախադրություն⁶, սակայն նախորդ երկու բառերի օրինակով մեզ առավել հավանական է թվում, որ *յետը* և *հետը* նախապես

¹ Տե՛ս **Հյուբշման Շ.**, Հայերենի քերականություն, Երևան, 2003, էջ 477, **Meillet A.**, Esquisse d'un grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, p. 101, **Աճառյան Շր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 386, 400, 402-403, 414:

² Տե՛ս **Հյուբշման Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 467, **Աճառյան Շր.**, նշվ. աշխ., էջ 82-84, 397, **Ջահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 552:

³ Հմմտ. նաև. «...ես չեմ գտած սկզբնատառ յ ձայնով բնիկ հայերեն բառ մը, որուն մէջ ի նախադրությունը չճանչցուէր» (**Հովգեր Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 115):

⁴ Ավելի ուշ *սորուի* «խորթ մայր» համաբանությամբ փոխարինվել է *հորու* ձևով:

⁵ Տե՛ս **Հյուբշման Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 477, **Աճառյան Շր.**, նշվ. աշխ., էջ 414, **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 550:

⁶ Տե՛ս **Հովգեր Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 62:

եղել են միևնույն բառի տարբերակները (դա է վկայում իմաստաբանական ընդհանրությունը), իսկ *յ(y)*-ն և *հ(h)*-ն էլ լծորդ հնչյուններ: Հետևաբար, *յ(y)//հ(h)*-ի համար ևս ճիշտ է հ.-ե. *p նախաձևի ընդունումը: Գ) Նույնպիսի հարաբերակցություն էղել է նաև *յոլով* «շատ, շատը» և *հոլով* «պտույտ, գլորում, շրջան» բառերի միջև՝ չնայած նրանց իմաստային զգալի հեռավորությանը. առաջինը սերում է հ.-ե. *pol-ou-(<*pel-) «լի, լցնել» արմատից¹, իսկ երկրորդը՝ *pel- «հրելով կամ խփելով շարժման մեջ դնել, շարժել, քշել» արմատից²: Ըստ ամենայնի՝ *pol-ը (*յոլով*) *pel-ի (*հոլով*) ձայնդարձի երկրորդ աստիճանն է: Ե) *Յատակը* (նաև՝ *ատակ*) ևս, ինչպես և *յետ* // (*հետ*)-ը, կապվում է հ.-ե. *pedo- «ոտք, ոտնահետք» արմատին, չնայած որ հին հայերենում չի եղել *հատակ ձև, որի *հ*-ի հետ առաջինի *յ*-ն լծորդություն կազմեր: Չի բացառվում նաև «յատակ» կազմությունը՝ նախապես իբրև *ատակի* «տակ, ոտքերի տակ» ներգոյական հոլովաձև, ինչպես որ եղել է *գատակ*՝ իբրև հայց. հոլովի ձև³, ապա՝ ներգոյականի իմաստի մթագնումով, որպես բառի ուղիղ ձև:

Հետևաբար, նշված հինգ բառերից՝ *յատակ*, *յարայ*, *յետ*, *յիսուն*, *յոլով*, միայն *յատակի* դեպքում է հնարավոր նախորդավոր կազմությունը՝ պայմանավորված նաև (զ)*ատակ* ձևի առկայությամբ:

Ըստ ամենայնի՝ *հար* (<*հայր*)//*յարայ*(*յորայ*), *յետ*//*հետ*, *յոլով*//*հոլով*, *յինգիսուն // *հինգիսուն (>*յիսուն*) բառերը նախ եղել են միևնույն բառի հնչյունական գույքաձևությունները՝ առանց իմաստային հատուկ տարբերակման: Այնուհետև աստիճանաբար նրանց կիրառման ոլորտները սկսել են սահմանազատվել, որը հանգեցրել է ինչպես իմաստային տարբերակման, այնպես էլ երբեմն ձևաբանական տիպի փոփոխության (հմմտ. *հայր-հար*/(*հոր*) և *յարայ*, -*ի*): Եթե սկզբնական շրջանում *յ(y)*-ն և *հ(h)*-ն հարաբերվել են իբրև լծորդ հնչյուններ, ապա ավելի ուշ նրանց հարաբերակցությունը վերածվել է հնչույթայինի, այսինքն՝ *յ(y)*- *հ(h)* հակադրության՝ իմաստատարբերակիչ գործառնությունով (հմմտ. *յետ* «հետո, հետևից»-*հետ* «հետք, ոտքի նշան», *յոլով* «շատ, շատը» -*հոլով* «պտույտ, գլորում, շրջան»):

2) Հին հայերենի բառավերջի *յ(y)*-ն, որը գրությամբ արտացոլվել է *ա* (a) և *ո* (o) ձայնավորներից հետո, որոշ բացառություններով՝ ունեցել է թույլ արտաբերություն (հմմտ. արքայ [ark'a] «արքա», այգույ [aygvo] «այգու», թուոյ [t'vo] «թվի» են), որի պատճառով այն հավանաբար դադարել է արտասանվել արդեն ուշգրաբարյան շրջանում՝ մինչև X դարը: Նույնը չի կարելի ասել բառասկզբում և ձայնավորների միջև *յ(y)*-ի արտասանության մասին. այդ

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 554, *նույնի*՝ Հայոց լեզվի պատմություն ..., էջ 143:

² Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 464, *նույնի*՝ Հայոց լեզվի պատմություն ..., էջ 143:

³ Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկզեան լեզուի», հ. I, Երևան, 1979, էջ 334, հ. II, էջ 538, **Աղայան Է. Բ.**, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974, էջ 96:

դիրքերում $\gamma(y)$ -ն, ըստ ամենայնի, ունեցել է լիարժեք (բաղաձայնական) արտաբերություն, որն անհրաժեշտ էր հորանջը (звняние) չեզոքացնելու համար: Եթե բառասկզբի դիրքում $\gamma(y)$ -ի անկում չի նկատվել, ապա ձայնավորների միջև դրսևորվել է (հմմտ. *treyes>hj. երեք [yerek¹]): Այդ երևույթը բնորոշ է եղել նաև հ.-ե. որոշ ցեղակից ձևերի (հմմտ. լատ. *trēs* «երեք», հն հուն. *τρεις* [trēs] «երեք», գոթ. *þreis* [frīs] «երեք»՝ *þrijis*-ից): Պիտի կարծել, որ նախահայերենի փուլում *երեք*-ի երկրորդ *ե(ε)*-ն եղել է երկար [*երեք /*erēk¹], ինչպես որ ցեղակից լեզուներում (երկար *է(ē)*-ն կարող էր առաջանալ *y/(*)-ի անկումով՝ երկու կարճ *ե(ε)*-երի միացյալ արտաբերությունից՝ «*ե(ε)+ե(ε)*»¹ կամ էլ երկրորդ *ե(ε)*-ի անկումով և *եյ* (ey)-ի ձուլումով մեկ հնչյունի մեջ, որը նախահայերենում սկզբնապես կարող էր տալ երկբարբառակերպ, ապա վերածվել երկար ձայնավորի՝ *է(ē)*: Այն կարճի է վերածվել ավելի ուշ, հավանաբար՝ մ.թ. III-IV դարերում, որքանով հին հայերենը առհասարակ չի պահպանել հ.-ե. երկար ձայնավորների համակարգը²: Իսկ առաջին *ե(ε)*-ն, չնայած հին գրության պահպանմանը, ուշգրաբարյան կամ վաղմիջինհայերենյան փուլից (մ.թ. XI-XII դարերից) սկսած արտասանվում է սկզբում $\gamma(y)$ -ի հավելումով [yerek¹]³:

Չնայած այն կարծիքին, որ հին հայերենի $\gamma(y)$ -ն եղել է *ի(i)* ձայնավորի բաղաձայնական տարբերակը⁴, հետևաբար չի եղել ինքնուրույն հնչյույթ, այլ <Ի/Է>-ի ենթահնչույթը /*ի*/(i) և /*է*/(i) ենթահնչույթների հետ գտնվելով լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ (հմմտ. *յանուանէ* «անունից», բայց *ի հաւրէ* «հորից»)⁵, այնուամենայնիվ, ինչպես բառասկզբի, այնպես էլ բառավերջի դիրքերում այն ձևավորել է իմաստատարբերակիչ հակադրություններ, հետևաբար՝ իրականացրել է հնչույթային գործառույթ (հմմտ. *յաղկիլ* [haʔkil] «նեխել, հոտել» - *ծաղկիլ* [caʔkil] «ծաղկել» (*յ-ծ*), *յամ* [ham] «ուշ, կամաց, դանդաղ» - *ամ* [am] «տարի» (*յ-թ*), *յայտ* [hayt] «հայտնի, երևացող» - *այտ*

¹ Հմմտ., օր., արդի անգլերենի *foot* [fu:t] «ոտք» // *feet* [fi:t] «ոտքեր», *tooth* [ti:θ] «ատամ» // *teeth* [ti:θ] «ատամներ» բառերի կազմում հնչող երկար [u:]-ն [i:]-ն, որոնք առաջացել են կրկնակ օօ-երի և օե-երի միացյալ (հնչունափոխված) արտաբերությունից:

² Երկար արտաբերությունը պահպանել էր միայն երկբարբառային ծագում ունեցող *է(ē)*-ն, որը նույնպես V դարի կեսերից հետո վերածվեց կարճի (տե՛ս **Петросян В.**, *Диахроническая типология фонем է в древнеармянском и б в старославянском языках* // «ՀՀ», 2016, թիվ 1, էջ 128-141):

³ Այս առումով կարևոր է նկատել, որ բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ, $\gamma(y)$ -ի հավելումը միայն հայերենի առանձնահատկությունը չէ (հմմտ. հուն. *ἔστι* «նա ուտում է», լատ. *est*, բայց հին սլավ. *jestь*): Բառասկզբում՝ ձայնավորից առաջ, $\gamma(y)$ հավելելու երևույթը բացատրվում է հորանջից խուսափելու անհրաժեշտությամբ և բնորոշ է այն լեզուներին, որոնցում մեծ թիվ են կազմում ձայնավորական սկիզբ ունեցող բառերը (տե՛ս **Серебрянников Б. А.**, *Вероятностные обоснования в компаративистике*, М., 1974, с. 98-99):

⁴ Հմմտ. «*Le y j est la forme consonantique de i j ...*» // **Meillet A.**, նշվ. աշխ., էջ 51):

⁵ Տե՛ս **Աղայան Է. Բ.**, *Գրաբարի քերականություն*, գ. I, Հնչունաբնություն, Երևան, 1964, էջ 190-191, **Туманян Э. Г.**, *Древнеармянский язык*, М., 1971, с. 43:

[ayt] «թուշ» (*j-ø*), *յանգ* [yang] «վերջ, ծայր, եզր» – *գանգ* /(*կ*) [gang/k] «գանգ» (*j-q*), *յուլ* [huył] «ծուլ, դանդաղ» – *բուլ* [buył] «խումբ, հոտ», *յուս* [huys] «հույս»–*կյու* [kuys] «կույս», *յուշ* [huš] «հուշ»–*ուշ* [uš] «ուշ» (*j-ø*), *յուր* [huyr] «զեր, հաստ, թանձր» – *բուր* [buyr] «անուշահոտություն» (*j-p*), *բայ* [bay] «թե, որ, արդարև»–*բա* [ba] «օ, ա յ» (*j-ø*), *նայ* [nay] «խնավ, թաց»–*նա* [na] «նա» (*j-ø*), *հայ* [hay] «հայ»–*հա* [ha] «այո՛, ահա՛ » (*j-ø*) ևն):

Այսպիսով, 1) հին հայերենի *j(y)* կիսաձայն ձայնորդն ունի հ.-ե. ծագում. *j(y)*-ով սկսվող բնիկ հայերեն բառերի մեծ մասում այն նախդիր է, սակայն *յալրայ*, *յետ*, *յիսուն*, *յուրվ* բառերում, որոնց դեպքում հաստատվել է հ.-ե. **p/*g^u*>հյ. *j(y)* համապատասխանությունը, *j(y)*-ն արմատի բաղադրիչ է. 2) բառամիջում և բառավերջի դիրքում՝ սեռ. հլ. վերջավորության մեջ, հյ. *j(y)*-ն սերում է հ.-ե. **y(i)-ից*. 3) հին հայերենում *j(y)*-ն դրսևորել է երկակի վարքագիծ. մի կողմից՝ այն ենթահնչյոթային (=լրացուցիչ բաշխման) հարաբերության մեջ է եղել /*h(i)* ձայնավորի հետ, մյուս կողմից՝ հնչյոթաբանական (=իմաստարբերակիչ) հակադրություններ է ձևավորել բառասկզբի (այլ հնչյոթների հետ) և բառավերջի (հնչյոթային զրոյի (*ø*) հետ) դիրքերում: Ըստ ամենայնի՝ *j(y)*-ի երկբնոյթ վարքագիծը պայմանավորված է ձայնավորական և բաղաձայնական ոլորտներում գործառելու նրա յուրահատկությամբ:

Вардан Петросян – *Сонорный j (y/i) древнеармянского языка в синхроническом и диахроническом аспектах*

Определение специфических свойств сонорного *j (y/i)* в древнеармянском языке вызывает значительные сложности, что часто приводит к разногласиям с точки зрения выявления как его генеалогических связей, так и фонетического статуса. В частности: 1) *j (y/i)* в древнеармянском восходит к различным звуковым составляющим языков индо-европейской семьи; 2) в фонетической системе эпохи классического армянского (следует предполагать, что и ранее) сонорный *j (y/i)* осуществлял функцию как фонемы, так и субфонемы.

Vardan Petrosyan – *Ancient Armenian Sonorant j (y/i) in Synchronic and Diachronic Aspects*

Defining the characteristic features of Ancient Armenian sonorant *j (y/i)* causes considerable difficulties, which often leads to disagreements in terms of etymology and phonemic status of the latter. Particularly, 1) Ancient Armenian *j (y/i)* stems from various Indo-European sound components; 2) in the phonetic system of classical Armenian (we assume earlier as well) *j (y/i)* fulfilled both a phonemic, as well as a sub-phonemic function.